

Lies Scaut

DoodGewoon

Kinderen begeleiden bij rouw
Voor leerkrachten,
hulpverleners en ouders

D/2015/45/198 – ISBN 978 94 014 2653 4 – NUR 895

Vormgeving omslag: Studio Lannoo
Vormgeving binnenwerk: Wendy De Haes

© Lies Scaut & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2015.

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediodivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden en/of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie,
microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus
Erasme Ruelensvest 179 bus 101
3001 Leuven
België
www.lannoocampus.be

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	13
DEEL 1	
Getuigenissen over de dood	17
H1 Beschouwingen rond leven en dood	21
<i>Vrijzinnig humanisme</i>	22
<i>Katholicisme</i>	25
<i>Islam</i>	30
<i>Samenvattend</i>	33
H2 Kinderen en de dood	35
<i>Kennis is zintuiglijk: de sensori-motorische fase</i> <i>(0 tot 2 à 2,5 jaar)</i>	36
<i>Kennis is alles hier en nu: de pre-operationele fase</i> <i>(3 tot 5 à 6 jaar)</i>	39
<i>Kennis is een concreet voorbeeld: de concreet-operationele fase</i> <i>(van 6 tot 11 jaar)</i>	42
<i>Kennis is wat ik me kan inbeelden: de abstract-operationele fase</i> <i>(+12 jaar)</i>	45
<i>Samenvattend</i>	48

H3	Rouw als cyclisch proces	49
	<i>Ontkenning</i>	50
	<i>Woede</i>	53
	<i>Onderhandelen en deals sluiten</i>	56
	<i>Intens verdriet</i>	58
	<i>Vanaf nu is het anders</i>	60
	<i>Samenvattend</i>	63
H4	Het ongrijpbare grijpen: hoe kinderen rouwen	65
	<i>Emotionele reacties van rouw</i>	66
	<i>Hoe verdriet zich vastzet in het lichaam</i>	72
	<i>Rouwreacties lezen in het gedrag</i>	76
	<i>Samenvattend</i>	81
H5	Wat te doen bij overlijden binnen de school?	83
	<i>In kaart brengen van de doelgroepen</i>	85
	<i>De school in actie</i>	89
	<i>Verdere acties in de normalisatiefase</i>	98
	<i>Mijlpalen door het schooljaar heen</i>	103
	<i>Samenvattend</i>	108
H6	Samen op stap in het labrynt van verdriet	109
	<i>De bijzondere leefwereld van het kind</i>	110
	<i>De wereld verandert, relaties veranderen</i>	112
	<i>Als iemand sterft binnen de school</i>	113
	<i>Kinderen zijn geen kleine volwassenen</i>	114
	<i>De juiste golflengte vinden ...</i>	116
	<i>Wat je beter niet kunt doen</i>	118
	<i>Samenvattend</i>	119

DEEL 2

Toetreden tot de leefwereld van het kind: aan de slag met kindertaal	121
H7 Kindertekeningen	125
<i>Kindertekeningen toegelicht</i>	127
<i>Zelf aan de slag met kindertekeningen</i>	137
<i>Samenvattend</i>	142
H8 Verhalen	145
<i>Verhalen toegelicht</i>	148
<i>Zelf aan de slag met verhalen</i>	153
<i>Samenvattend</i>	155
H9 Ademen en visualiseren	157
<i>Ademhalings- en visualisatie-oefeningen toegelicht</i>	159
<i>Zelf aan de slag met ademhalings- en visualisatie-oefeningen</i>	168
<i>Samenvattend</i>	169
H10 Rituelen en symbolen op de tijdslijn	171
<i>Verhalen uit het leven gegrepen</i>	171
<i>Rituelen en symbolen op de tijdslijn toegelicht</i>	176
<i>Zelf aan de slag met rituelen en symbolen</i>	190
<i>Samenvattend</i>	194
Nabeschouwing	195
Dankwoord	197
Geraadpleegde literatuur	199

Voorwoord

2 november 2014

Ik ben volop in de eindspurt van de afwerking van dit boek. Na een bezoek aan de Boekenbeurs in Antwerpen, zijn we op de terugweg naar huis. Onderweg belt onze buurvrouw met de vraag of onze poes Isa thuis is, want er ligt een dode poes op de weg voor de deur die erg op de onze lijkt. Bij thuiskomst gaat mijn man meteen kijken en ja, het is de onze. Isa ligt aan de kant van de weg tegen een boom. Het lijkt alsof ze slaapt. Gelukkig zijn er weinig externe verwondingen. Nu wacht ons de taak om het aan de kinderen te vertellen op de laatste avond van een superleuke vakantie. We winden er geen doekjes om en gaan bij hen in de stoel zitten. 'Jongens, we moeten jullie iets ergs vertellen. Isa is vanmiddag doodgereden hier voor onze deur.' Tranen en vragen beginnen meteen te stromen. 'Waar is Isa nu? Kunnen we haar nog zien? Is ze platgereden? Wat gaat er nu gebeuren met Isa?' enzovoort. Het doet me meteen denken aan de typische reacties van kinderen die worden geconfronteerd met een overlijden. We beantwoorden alle vragen eerlijk en stellen voor om haar samen te begraven. Mijn man legt haar in een mandje, terwijl de kinderen een tekening maken met een laatste woordje voor Isa: 'Dag Isa, hopelijk maak je veel nieuwe vriendjes in de dierenhemel. Ik ga je heel erg missen!' en 'Isa, ik ga je heel erg missen en wens je veel plezier in de dierenhemel.' Samen gaan we naar de weide achter ons huis, waar we Isa in het mandje in een kuil leggen. Het is symbolisch: een deel van deze weide behoorde immers, net zoals de tuinen van onze beide burens, tot 'haar' domein. Aangezien ze geen zichtbare verwondingen heeft, laten we haar nog zien aan de kinderen, maar maken tegelijk duidelijk dat ze dood is en niet ligt te slapen. De jongste huilt hard en vindt het zo oneerlijk dat net onze poes doodgereden moest worden. We nemen afscheid van Isa, bedanken haar voor de vriendschap die ze ons gegeven heeft en begraven haar. Op het dierengraf staat een glazen pot met daarin een theelichtje. We geven elkaar een dikke groepsknuffel en blijven nog even samen in het donker staan. Bij het sla-

pengaan vraagt de jongste van 7 jaar of hij Isa morgen weer mag opgraven, want nu kan ze toch niet ademen? Opnieuw leg ik eerlijk uit dat dieren en mensen die dood zijn sowieso niet meer ademen en ook niets meer kunnen voelen.

Ik ben onder de indruk van wat dit verlies bij de kinderen met zich meebrengt en beseft tegelijk dat ik dit dagelijks in mijn praktijk tegenkom bij de kinderen die ik begeleid. Het zijn dezelfde soort vragen, dezelfde emoties en hetzelfde onbegrip. Maar ik sta ook versteld van mijn eigen reactie en neem de tijd om daar inzicht in te krijgen. Isa was het eerste huisdier ooit in mijn leven en in het leven van ons gezin. Ik ervoer hoe vooral het plotse me greep. 's Middags vertrekken en je poes nog zien, 's avonds thuis komen en beseffen dat je haar niet meer zult zien, strelen, bij je op de schoot nemen, enzovoort. Het bracht me al snel bij mijn eigen tante die haar dochttertje, mijn nichtje, op 7-jarige leeftijd verloor. Het ene moment was ze nog bij haar, enkele uren later stierf ze totaal onverwacht in haar armen. Wij konden echter nog afscheid nemen. Audrey kreeg een mooie viering met al haar vriendjes, vriendinnetjes en familie om haar heen. Ze leeft nu verder in elk hart dat haar heeft binnengelaten.

Enkele jaren daarvoor overleed mijn meter ten gevolge van aids. Gezien het familiale conflict dat er toen heerste, heb ik dit pas vernomen na haar begrafenis. Ik was toen 15 jaar oud, verdrietig en heel boos tegelijk. 'Ik had toch niks te maken met de verstoorde relatie tussen mijn vader en zijn familie? Waarom heb ik dan geen afscheid mogen nemen van mijn meter?' Bij het schrijven van dit voorwoord beseft ik dat ik dit tot op de dag van vandaag nog steeds niet gedaan heb, ondanks het feit dat het contact met de familie ondertussen hersteld is. Het verlies van onze poes Isa heeft me opnieuw duidelijk gemaakt wat de impact van verlies is en waarom ik het zo belangrijk vind om dit boek te schrijven.

Tweeënhalft jaar geleden raakte ik als hulpverlener betrokken bij het tragische busongeluk in Sierre. Vanaf dag één kwam ik op de school 't Stekske in Lommel terecht en begon daar een traject waarvan ik wist waar het begon maar totaal geen idee had waar het zou eindigen. Al snel beseftte ik dat dit traject gewoon niet zal eindigen, mijn verbondenheid met deze school zal er altijd zijn. Kinderen, leerkrachten, ouders en familie van de slachtoffers werden heel plots geconfronteerd met een immens verlies.

22 kinderen, twee leerkrachten en twee buschauffeurs verloren het leven in dit ongeluk. De kinderen die de klap overleefden, zijn getekend voor het leven.

Hulpverleners boden zich massaal aan, zoveel handen wilden helpen, maar uiteindelijk was het zoeken en improviseren. Er was geen tijd voor de leerkrachten om boeken te gaan lezen en troostkoffers uit te pluizen. Er moest onmiddellijk actie ondernomen worden en meer dan honderd kinderen moesten tegelijk opgevangen worden. Nergens staat beschreven hoe je op zo'n grote schaal aan de slag moet in een school. Al snel merk je dan dat de belangrijkste actoren in het helpen verwerken van het verlies en het verdriet van kinderen, de ouders en leerkrachten zijn. Dat gaat in beide richtingen: als de ouders en leerkrachten er niet mee overweg kunnen, loopt het bij de kinderen ook vast. Vanuit mijn ervaringen met verschillende scholen en de individuele begeleidingen in mijn praktijk besloot ik aan dit boek te beginnen.

Anders dan de vele theorieboeken rond rouwverwerking die reeds bestaan, kun je met dit boek als ouder, leerkracht of hulpverlener meteen zelf aan de slag. Het beoogt een praktische leidraad te zijn om kinderen te leren omgaan met verlies, afscheid en verdriet. Door het boek heen vind je uitleg, concrete tips en oefeningen om samen met het kind te doen. Gaande van het overlijdensmoment, de voorbereiding van de begrafenis, het afscheid zelf, het omgaan met 'speciale dagen' (verjaardagen, feestdagen, Moederdag, Vaderdag enzovoort) door het eerste jaar heen tot en met de eerste jaarherdenking wordt er stilgestaan bij hoe je het kind hierin kunt betrekken. Allerhande manieren zoals het werken met beelden, tekeningen, visualisatie-oefeningen, werken met verhaaltjes en dergelijke worden uitvoerig beschreven en uitgewerkt met concrete voorbeelden uit de dagelijkse praktijk.

Onthoud dat de dood een deel is van het leven en geen taboe meer zou mogen zijn. Wij hebben door de eeuwen heen van de dood iets engs gemaakt en kunnen er nu voor kiezen om onze kinderen te leren hier anders mee om te gaan. Hoe groter de liefde voor iemand, hoe groter het verdriet bij het verlies.

Iemand is pas echt dood als jij dat wilt. Sluit de overledene voor altijd in je hart en leer hoe je hem of haar via jezelf kunt laten voortleven. In je hart kan niemand je dierbare nog komen halen.

Lies Scaut

Inleiding

Dood op de tijdslijn

Als je dit boek in handen neemt, ben je vermoedelijk zelf van nabij of op afstand betrokken bij een verlieservaring, waarbij ook kinderen tot de getroffen behoord(en) of een dierbare verloren. Misschien heb je interesse in dit onderwerp op basis van een recente ervaring of werd je langere tijd geleden geconfronteerd met rouw bij kinderen en stel je je nu de vraag of je wel genoeg hebt kunnen doen.

Kinderen bijstaan op het ogenblik dat ze met een ernstig verlies worden geconfronteerd, kan zowel binnen de familiale sfeer gebeuren als op school of in de context van de gestructureerde hulpverlening. De mogelijkheden voor ondersteuning, begeleiding en hulpverlening aan kinderen die getroffen zijn door acuut verlies, worden in dit boek uiteengezet aan de hand van een tijdslijn met mijlpalen die door elk (school)jaar heen loopt.

De uitklapbare tijdslijn, die zit verwerkt in de kaft van dit boek, vormt de rode draad door de tekst van elk hoofdstuk heen. Afhankelijk van het tijdstip in het (school)jaar waarop het onheil toesloeg, kun je op elk moment 'instappen op de juiste plek van de tijdslijn' en onmiddellijk aan de slag gaan met de zin- en vormgeving van het verdriet in functie van de betrokken mijlpaal op de tijdslijn. Op deze tijdslijn bevinden zich alle typische ankerpunten waaraan een werk- of schooljaar wordt opgehangen, zoals: de eerste schooldag, het begin van elke schoolvakantie, de religieus getinte verlofdagen of gebeurtenissen (zoals de herdenking van de doden, de adventperiode, de ramadan, enzovoort), de jaarovergang, verjaardagen, Moeder- en Vaderdag, de diploma-uitreiking, enzovoort.

Voordat je als lezer aan de slag gaat met dit boek, is het nuttig om eerst de tijdslijn er eens bij te nemen en na te gaan waar jij je in je rol nu ergens bevindt en zeker waar het kind dat je wilt ondersteunen zich ergens bevindt.

Heb je nu niet de tijd om eerst alle hoofdstukken te lezen en wil je meteen concrete tips met betrekking tot het moment waarop het kind zich nu bevindt? Zoek dan via de tijdslijn het moment waarnaar je op zoek bent. Bij elke mijlpaal vind je een symbool en de verwijzing naar de pagina's waarop je meer kunt lezen. Door het boek heen staan in de marges telkens deze symbolen die verwijzen naar de mijlpalen van het schooljaar.

In deel 1 lees je hoe de dood bekeken wordt vanuit de drie grootste levensbeschouwingen, namelijk: het vrijzinnig humanisme, het katholicisme en de islam. De visies en de al dan niet bijbehorende rituelen leren je als ouder en als leerkracht hoe je het kind hierin kunt bijstaan. Afhankelijk van de leeftijd en intellectuele ontwikkeling beleven kinderen de dood verschillend. Dit bepaalt mede de verdere doorwerking van het verlies. Niet elk kind doorloopt de vijf fasen van rouwverwerking – ontkenning, woede, onderhandelen, intens verdriet en aanvaarding – zoals die in de bekende rouwtheorie van Elisabeth Kübler-Ross beschreven staat. Er bestaat geen standaard rouwproces dat voor ieder kind hetzelfde is en in eenzelfde tijdsperiode verloopt. Elk kind is uniek en gaat op een unieke manier om met het verlies. Een rouwproces is even uniek als de vingerafdruk van het kind. Wel zijn er typische rouwreacties die vaak terug te vinden zijn in de getuigenissen over verlies en verdriet van kinderen. Deze kunnen zich zowel op emotioneel als lichamelijk vlak manifesteren. Als volwassene is het belangrijk om te weten hoe je op deze reacties kunt reageren, zodat je ze nadien bespreekbaar kunt maken. Voor scholen komt hier nog een specifieke opdracht bij wanneer deze geconfronteerd worden met een overlijden binnen of buiten de schoolmuren. Het zijn steeds dezelfde vragen die leerkrachten of directies van scholen zich in deze context stellen: Hoe vang je je leerlingen op? Waar kun je als school rekening mee houden? Hoe betrek je de ouders bij dit gebeuren? Wat doe je voor je leerkrachten zelf? Enzovoort. Andersom is het als ouder belangrijk om te weten hoe je de school kunt betrekken in de verlieservaring van je kind. Wat kun je van de school verwachten? Hoe kun je de school hierin betrekken? Welke rol kan de leerkracht van je kind spelen? Enzovoort.

Deel 2 dient hierbij als ondersteuning en heeft als doel een leidraad te zijn voor een creatieve vormgeving van het rouwen. Via allerlei creatieve technieken kun je als ouder of leerkracht 'binnen geraken' in de leefwereld van het kind en kun je aan de slag met kindertaal. Het praten via tekeningen, verhalen, knutselopdrachten en visualisatie-oefeningen creëert een opening bij kinderen zonder dat ze de druk voelen om erover te moeten praten.

Tot slot geeft het werken met rituelen en symbolen door de verschillende momenten op de tijdslijn heen ontzettend veel kracht. Ze zeggen meer dan woorden en helpen het kind om de overledene aanwezig te houden in het verdere leven. Op elke speciale feestdag kan de overledene op verschillende manieren erbij betrokken worden. Zo overschaduwde hij of zij de dag niet als een voortdurend aanwezige donkere wolk.

Dit boek wil kinderen en hun ouders/opvoeders leren dat de dialoog met de overledene niet hoeft te stoppen na de dood. De intense band kan worden onderhouden op een bewuste manier. De communicatie verloopt misschien wel meer in één enkele richting en de pijn van het verlies blijft, maar deze pijn is ook de motor achter elke doorwerking en houdt de band intact.

DEEL 1

Getuigenissen over de dood

De moeder van Lien (8 jaar) lijdt al enkele jaren aan een agressieve kanker die ongeneeslijk is. Lange tijd is het gelukt om de pijn onder controle te houden en het leven voor moeder draaglijk te maken. Gaandeweg zaait de kanker echter verder uit tot de pijn onleefbaar wordt. Geleidelijk aan wordt euthanasie tussen de ouders bespreekbaar gemaakt, maar zij vragen zich af of en hoe ze hun dochtertje hierin al dan niet moeten betrekken. Beiden ontdekken ze hoe ze samen met Lien over de dood kunnen praten, opdat de dood niet langer 'iets engs' is voor haar. Samen geven ze invulling aan waar mama zal zijn na haar dood en hoe mama toch nog dicht bij haar kan zijn ook al is ze er niet meer. Het moment van afscheid wordt tot in detail voorbereid, waarbij Lien een duidelijke plaats in het geheel krijgt. Mama schrijft haar een lange brief die ze later kan lezen als ze bijvoorbeeld haar eerste vriendje zal hebben. Typische 'mama-dingen' die een dochter nodig heeft gedurende haar leven worden nu reeds op papier gezet opdat Lien ook later mama's raad kan lezen en zij voor altijd in haar leven blijft. Met de juf op school wordt bekeken hoe de klasgenootjes van Lien betrokken kunnen worden voor, tijdens en na het moment van afscheid. De begrafenis mag van hen geen donkere dag zijn maar moet een dag vol kleur en feest worden. Feest om het leven dat mama, papa, Lien en zovele anderen samen hebben gedeeld en ook na haar dood nog verder zullen delen. De koffietafel zal niet traditioneel verlopen, geen broodjes en koffie maar lekkere hapjes en cava, wijn, bier of frisdrank. Mama heeft het leven zelf altijd als een feest gezien waarvan je zoveel mogelijk moet genieten. Deze boodschap wil ze aan haar dierbaren meegeven op de dag van haar afscheid.

Nell zit in het derde kleuterklasje (groep 2). Elke dag komt opa haar halen met de fiets en zit ze vooraan bij hem op het stuur. Net wanneer ze vertrekken aan de schoolpoort gaat Nell rechtstaan op haar voetsteuntjes om naar haar vriendinnetje te zwaaien. Opa verliest zijn evenwicht en samen komen ze ten val. Nell heeft bij de val zelf geen verwondingen opgelopen, maar opa ligt op de stoep met zijn hoofd in een grote plas bloed. Ouders en leerkrachten snellen te hulp terwijl de andere kleuters roerloos of huilend staan toe te kijken. Mama wordt meteen gebeld vanuit de school en komt net aan op het moment dat opa wordt weggevoerd met de ambulance. Hij heeft de val niet overleefd en overlijdt ter plaatse. Enkele dagen na de begra-

fenis maken de ouders van Nell zich zorgen dat zij hier een trauma aan zal overhouden en zich schuldig zal voelen omdat ze recht ging staan op de voetsteuntjes. Niet alleen wordt er met Nell een individuele begeleiding opgestart, ook de school wordt verder begeleid in dit gebeuren. Er vinden klasgesprekjes plaats en al spelend leren de kindjes dat het om een treurig ongeluk gaat waar Nell niets aan kon doen. Opa is op ongelukkige wijze met zijn hoofd op de stoeprand terechtgekomen waardoor hij een dodelijk hoofdletsel opliep. Aan het einde van het schooljaar, tijdens de kleuterproclamatie (waar kinderen 'afstuderen' en een kleuterdiploma krijgen), laten de kinderen van Nells klasje een grote ballon de lucht in vliegen met aan het koordje een foto van Nell in haar proclamatieoutfit. Zo kan opa ook trots op haar zijn en is hij mee aanwezig op deze bijzondere dag.

Jonas is bijna 18 jaar wanneer zijn moeder besluit om hulp te zoeken. Zijn lievelingsoom is 1,5 jaar geleden gestorven. Sedertdien weet hij zich geen houding meer te geven en is hij het spoor in zijn leven bijster. Oom Freddy was alles voor hem, van kleins af aan deden ze alles samen. Hij leerde hem alles wat belangrijk was in het leven. Zonder hem wordt het leven zinloos en verwaarloost hij zijn studies en vriendschappen. Nieuwe vriendschappen bestaan enkel uit feesten, drinken en weed roken. Al snel blijkt dat het overlijden van oom Freddy letterlijk doodgezwegen wordt binnenshuis. Niemand spreekt nog over hem, er wordt niet stilgestaan bij zijn verjaardag en de eerste jaarherdenking verloopt in stilte. De herinneringen aan oom Freddy worden niet meer opgehaald. Jonas weet hier geen weg mee. Verdriet stopt hij ver weg, een kerel van 17 huilt toch niet om het gemis van een geliefde oom! Op stap gaan, veel drinken en weed roken helpen hem, denkt hij, te ontsnappen aan de pijn en het verdriet. Geleidelijk vindt hij een weg om zijn oom weer bestaansrecht te geven in het leven. Via het zoeken van foto's en het praten over de herinneringen die samengaan met de foto's, krijgt Freddy stilaan weer een plaats. Jonas gaat voor zichzelf op zoek naar de levenslessen die zijn oom hem leerde en hoe hij deze verder kan inzetten in zijn eigen leven. Op die manier kan oom Freddy via hem verder aanwezig zijn in dit leven en is hij voor altijd bij hem. Sinds de dag van de begrafenis is hij niet meer op het kerkhof geweest, hij durfde niet alleen en niemand anders ging ernaartoe. Anderhalf jaar later staat hij voor het graf van zijn superheld en kunnen de tranen eindelijk

weer stromen. Jonas behaalt enkele maanden later zijn middelbare-schooldiploma en gaat het met trots op het kerkhof aan oom Freddy laten zien. Na de zomer start hij aan zijn opleiding maatschappelijk werk en heeft hij als doel de levenslessen van zijn oom te integreren in zijn toekomstig werk als hulpverlener.

Beschouwingen rond leven en dood

De dood heeft voor iedereen een andere betekenis. Voor de een stopt alles op het moment van overlijden en is dood volledig dood, voor de ander is er een leven na de dood of blijft de ziel hier nog voor bepaalde tijd rondhangen. Hoe we afscheid nemen en rouwen wordt bepaald door culturele, historische, godsdienstige en geografische aspecten. In dit hoofdstuk wil ik stilstaan bij de visie op de dood en bijbehorende rituelen vanuit het humanisme, het katholicisme en de islam. Er is bewust gekozen voor katholicisme en niet voor het protestantisme gezien er in deze laatste geen rituelen en symbolen gebruikt worden.

Vaak gaan mensen er al te snel van uit dat katholiek en islamitisch opgevoede kinderen geloven in de hemel en een leven na de dood, terwijl vrijzinnige kinderen dood meteen als dood beschouwen zonder meer. Ik heb echter aan de school van mijn kinderen gevraagd of ze wilden meewerken aan het schrijven van dit hoofdstuk. Hierbij vroeg ik aan de leerkrachten van zedenleer/levensbeschouwing, godsdienst en islam of ze dit thema wilden opnemen in hun lessen. Kinderen tussen 5 en 12 jaar kregen de volgende vragen: Wat betekent de dood voor jou? Wanneer is iemand dood? Wat gebeurt er met iemand die gestorven is? Kun je de overledene nog ergens zien, horen of voelen?

Kinderen zien de overledene in een sterretje aan de hemel, in een vlinder in de tuin, in een poes op de vensterbank, in hun dromen enzovoort. Dit heeft natuurlijk gevolgen voor de wijze waarop ze met het verlies omgaan. Indien volwassenen aan hun kinderen vertellen dat overledenen een ster aan de hemel worden, dan gaan deze kinderen onvermijdelijk op zoek naar de ster die de overledene is. Bovendien kunnen hierdoor onnoemelijk veel bijkomende vragen ontstaan waarop kinderen een antwoord zoeken.

Sommige dingen kunnen ze in hun drang naar tastbare en concrete antwoorden onmogelijk begrijpen.

Een kind van wie de vader als brandweerman stierf tijdens een interventie, begon aldus in de nasleep van het overlijden woedend al zijn speelgoed – brandweerwagens en helikopters – te vernielen; er was immers geen enkele speelgoedladder lang genoeg, geen enkele helikopter geschikt, om hem terug bij zijn papa in de hemel te brengen ...

De juiste interpretatie van de dood binnen het betekenis- en geloofskader van het kind zal, naast het stadium van intellectuele ontwikkeling waarin het kind zit, het uitgangspunt voor de doorwerking van de rouw zijn. Leerkrachten en ouders moeten vanuit hun eigen levensvisie de levensbeschouwelijke mijlpalen identificeren, zodat op elk van deze tijdstippen betekenisvolle aandacht verleend kan worden aan het rouwende kind. Het werkinstrument dat zich leent tot het vormgeven van deze tijdstippen is de rouwagenda die dit boek vervolledigt.

In wat volgt, geven kinderen van de basisschool op verschillende leeftijden hun eigen interpretatie en hun beleving van 'de dood', elk vanuit hun eigen geloofsovertuiging.

Vrijzinnig humanisme

Vrijzinnige humanisten geloven niet in een god of in het hiernamaals. Ze willen zelf bepalen hoe ze hun leven invullen en dit niet laten leiden door een hogere macht of god die bepaalt wat al dan niet mag. Het leven krijgt geen zin door gebeden of een godsplan maar door er zelf betekenis aan te geven. Het is in het hier en nu dat je je leven moet maken en er zelf verantwoordelijkheid voor moet dragen. Voor hen bestaat er niet zoiets als een laatste oordeel, een belonende hemel, een straffende hel of een eeuwig leven. Dit betekent dat de dood, door ziekte of ongeval, alvast niet gezien kan worden als een straf van een god of als het resultaat van de wijze waarop het leven werd geleid.

Het leven, zo stellen humanisten, is op zich noch zinvol noch zinloos. Ze leven volgens bepaalde waarden die niet vastliggen in gebeden maar